

การศึกษาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท A Study of Sati in Theravāda Buddhist Scriptures

¹พระครูใบฎีกาณัฐกิต มหิสรโร (อนุรักษ์ตระกูล)

Phrakrubaidika Natthakit Mahissaro (Anuruktrakoon)

²พระมหามงคลกานต์ ฐิตธมโม (กลางพนม)

Phramaha Mongkholkhan Thitadhammo (Klangphanorm)

³พระมหาไธ ธมฺเมธี (แซ่ฉั่ว)

Phramaha Hai Dhammedhi (Saechua)

¹²³ศูนย์บัณฑิตศึกษา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์

¹²³Center of Graduate Studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya

University Nakhon Sawan Campus

¹Corresponding author, e-mail: Natthakit_liang@hotmail.com

Received July 3, 2023; Revised January 8, 2024; Accepted: March 11, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้เป็นการศึกษาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ (1) ศึกษาและวิเคราะห์สติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา และ (2) เสนอการประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีการวิเคราะห์ข้อมูลจากพระไตรปิฎก วรรณกรรมพระพุทธศาสนา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเรื่อง “สติ” โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา เพื่อนำเสนอเรื่อง “สติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า (1) สติเป็นการระลึก นึกถึง ในการควบคุมจิตใจโดยไม่เผลอ โดยตั้ง ตริ้ง จับ กำกับ เรื่องราวต่างๆ ในการปฏิบัติธรรมอีกด้วย สติเป็นคำกลางๆ ที่จะต้องอยู่ร่วมกับหมวดธรรมอื่น สติในแต่ละหมวดธรรมเป็นบริบทไปเพื่อการเป็นคนดี และเพื่อการปฏิบัติธรรม และมีคุณค่าทางจริยธรรม การวิเคราะห์เรื่องสติในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา พบว่า สติเป็นการตัดสินใจในเรื่องการต้องอาบัติของภิกษุ ภิกษุณี เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ เป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เป็นองค์ธรรมของภิกษุ เป็นธรรมที่มีในพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระโพธิสัตว์ เป็นผลของการศึกษาและปฏิบัติ เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำสอน เป็นสภาวะธรรม และเป็นข้ออ้างเรื่องอาบัติ และพบว่า (2) การประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน จากกรณีศึกษาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา อธิบายการประยุกต์ใช้ตามคุณค่าของทางจริยธรรมมี 3 ด้าน ได้แก่ ด้านร่างกายและจิตใจ ด้านการพัฒนาชีวิต และด้านการยกระดับจิตใจ จึงพิจารณาได้ว่า สติเป็นเครื่องควบคุมจิตใจ

และเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตใจ จึงถือได้ว่า สติยังเป็นหลักธรรมสำคัญที่สุดในนำมาปรับประยุกต์ใช้กับการดำรงชีวิตของมนุษย์

คำสำคัญ: สติ; คัมภีร์พระพุทธศาสนา; ธรรมะประยุกต์

Abstract

This research article examines Sati in Theravāda Buddhist Scriptures with two primary objectives: (1) to scrutinize and analyze the portrayal of Sati in the Tripiṭaka scriptures and Buddhist literature, and (2) to propose its application in daily life. This qualitative research involves analyzing data from the Tripiṭaka, Buddhist literature, and research on "Sati" using content analysis techniques to present "Sati in Theravāda Buddhist scriptures." The research findings reveal that (1) mindfulness is the remembrance of mind control without accidents, achieved by pulling, pinning, grasping, and directing various thoughts during meditation practice. Mindfulness, being a neutral term, must coexist with other Dharma categories. Mindfulness within each category of Dhamma provides the context for being a morally upright person and for practicing Dhamma with ethical values. The analysis of mindfulness in the Tripiṭaka scriptures and Buddhist literature demonstrates that mindfulness involves the judgment of the necessity for a nun to suspend the adjutant as a fundamental principle of practicing Dhamma. It serves as a body of the Dhamma for a monk, a Dhamma existing in the Buddha, the Arhant- disciples, and the Bodhisattva. Additionally, it emerges as a result of study and practice, as part of the teachings, as a Dharma council, and as an excuse for an accident. Moreover, (2) the application of mindfulness in daily life is explored. Drawing from a case study in Buddhist scriptures, the application is elucidated based on ethical values, encompassing three aspects: physical and mental well-being, life development, and mental upliftment. Consequently, it can be asserted that mindfulness functions as a tool for mind control and a device for Dharma practice to cultivate the mind.

Keywords: Mindfulness, Buddhist scriptures; Dhamma applied

บทนำ

แม้ว่าสังคมจะเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีอย่างไม่รู้จบ แต่ปัญหาทางสังคมที่เกิดขึ้นแต่ละวันล้วนเป็นภาพสะท้อนให้เห็นว่าผู้คนในสังคมเริ่มมีแต่จะใช้ชีวิตไม่เป็นปกติสุขมากขึ้น เกิดการแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นกัน ทำร้ายซึ่งกันและกัน เอาไรต์เอาเปรียบซึ่งกันและกัน เกิดความโลภจนต้องตกเป็นเหยื่อเสียเอง (ไทยรัฐ ออนไลน์, 2560) แสดงให้เห็นว่าสภาพสังคมปัจจุบันกำลังขาดการพัฒนาทางด้านจิตใจอย่างแท้จริง ปัญหาหลายอย่างจึงเกิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง หากจะคลี่คลายสถานการณ์ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องฟื้นฟูเรื่องของการพัฒนาจิตใจอย่างเร่งด่วน เพราะจะพัฒนาอะไรก็ติดขัด ถ้า

จิตและสติไม่ได้รับพัฒนา ฉะนั้นการพัฒนาจิตใจเป็นเรื่องการมีสติ ซึ่งถือว่ามีความสำคัญมากที่คนในสังคมต้องศึกษา ตระหนักรู้ และเอาใจใส่กับเรื่องนี้

เรื่องการมีสติเป็นคำสอนในทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเกื้อหนุนสัตว์โลกทั้งหลาย ซึ่งมีข้อความแสดงถึงความสำคัญของการมีสติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นต้นว่า “ภิกษุ เมื่อฉันอาหารสดก็ตาม แห้งก็ตาม ไม่พึงฉันให้อิ่มเกินไป ไม่พึงฉันให้น้อยเกินไป พึงฉันแต่พอประมาณ พึงมีสติอยู่” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 26 ข้อที่ 982 หน้าที่ 500 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) แสดงให้เห็นว่าการมีสติแม้ในการใช้ชีวิตก็ยังเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง เพื่อให้การใช้ชีวิตนี้เป็นไปอย่างปกติ มีร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรง

แม้พระขทิวนิยเรวตเถระผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าก็ได้แสดงถึง เรื่อง ความสำคัญของการมีสติ แก่ภิกษุทั้งหลายว่า “สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเข้าทุติยฌานที่ไม่มีวิตก เป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้นิ่งอย่างประเสริฐโดยแท้จริง ภูเขาศิลาถล่มตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว แม้นฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น เพราะสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวดุจภูเขา ฉะนั้น” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 26 ข้อที่ 650-651 หน้าที่ 451 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) สติในที่นี้หมายถึงความตั้งมั่นของจิตที่ทนทานต่ออารมณ์ต่างๆ เพราะเป็นสมาธิในระดับขององค์ฌาน จึงไม่เพเล็ดเพเลินไปตามกิเลส สมกับเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นว่าเรื่องการมีสติเป็นคำสอนของพระอริยสาวกเช่นกัน

ในปัจจุบันเรื่องการมีสติที่เป็นคำอธิบายของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ว่า เป็นการฝึกปฏิบัติให้มีสติ จะทำให้ไม่เกิดความเผอเรอ เลินเล่อ ฟั่นเฟือนเลื่อนลอย จะแต่มีความระมัดระวัง มีความตื่นตัวต่อหน้าที่ มีภาวะที่พร้อมเสมอต่อการคอยรับรู้สิ่งต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง โดยตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างไร (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2549) มีสติกำกับในทุกเรื่องที่รับรู้

โดยภาพรวมทางพระพุทธศาสนานั้น ระบุว่า สติเป็นธรรมเครื่องตั้งอยู่ในโลก (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 15 ข้อที่ 80 หน้าที่ 85 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) แสดงถึงการตื่นตัวต่อการรับรู้ความเป็นไปและความเปลี่ยนแปลงของโลกอยู่เสมอ สามารถปรับตัวและพร้อมรับมือต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ สติเป็นเครื่องรักษาจิต (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 18 ข้อที่ 117 หน้าที่ 135 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) แสดงถึงการสำรวมในทางอินทรีย์ ทั้ง ๖ ได้แก่ สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมากระทบกับอารมณ์ภายนอกแล้วสติจึงหน้าที่กำกับไม่ให้จิตใจไปยินดียินร้ายในการรับรู้สิ่งนั้น ๆ เพราะฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่าเรื่องการมีสติเป็นส่วนที่สำคัญมากต่อการดำเนินชีวิต เราจึงควรที่จะศึกษาเรื่องสติให้เกิดความเข้าใจที่ถ่องแท้

จากประเด็นดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่า สติในทางพระพุทธศาสนา ย่อมต้องมีความละเอียดลึกซึ้งอย่างแน่นอน จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในแง่ของการศึกษาเพื่อให้เกิดเข้าใจในหลักธรรมนี้มากขึ้น และจะเป็นประโยชน์ในแง่ของการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันต่อไป บทความวิจัยนี้จึงได้นำเสนอการศึกษาและวิเคราะห์สติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา และเสนอการประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวันตามลำดับ

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์สติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

2. เพื่อเสนอการประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีการวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน (Documentary Research) ทั้งในส่วนที่เป็นหลักการ แนวคิด มีวิธีการและขั้นตอนการเก็บรวบรวมข้อมูลตามลำดับต่อไปนี้

1. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ ข้อมูลจากพระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา (มิลินทปัญหา วิมุตติมรรค วิสุทธิมรรค มงคลทีปนี และพุทธธรรม) ฉบับภาษาไทย

2. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ ส่วนที่เป็นคำอธิบายจากเอกสาร หนังสือ และตำราต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสติ

ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสาร (Documentary Research) โดยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive analysis) เกี่ยวกับการศึกษาเรื่อง สติ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Technique) และเสนอการประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อนำเสนอเรื่อง “สติในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท”

ผลการวิจัย

1. วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า สติในทางพระพุทธศาสนา ความหมายตามรากศัพท์เป็นการนึกถึง และเป็นการควบคุมจิตใจโดยการไม่ปล่อย และตามทฤษฎีของนักปราชญ์เป็นการตั้ง ตริ ง จับ กำกับเรื่องราวต่างๆ และเป็นการควบคุมจิตใจ โดยมีความระมัดระวัง และตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ สติยังเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมอีกด้วย สติในทางพระพุทธศาสนาเป็นค่ากลางๆ ที่จะต้องอยู่ร่วมกับหมวดธรรมอื่น ๆ รายละเอียดของสติแต่ละหมวดธรรมเป็นบริบทไปเพื่อการเป็นคนดี และเพื่อการปฏิบัติธรรม สติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา มีดังนี้

สติในคัมภีร์พระวินัยปิฎกเป็นการตัดสินใจในเรื่องการต้องอาบัติของภิกษุ ภิกษุณี เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ เป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เป็นองค์ธรรมของภิกษุ เป็นธรรมที่มีในพระพุทธเจ้า เป็นผลของการศึกษาและปฏิบัติ มีการอธิบายบริบทสติเป็นการตัดสินใจในเรื่องการต้องอาบัติของภิกษุ ภิกษุณีไว้มากที่สุด เช่น การต้องอาบัติด้วยการลืมสติ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 8 ข้อที่ 448 หน้าที่ 631 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

สติในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเป็นธรรมที่มีในพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระโฬิสัตว์ เป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เป็นองค์ธรรมของภิกษุ เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำสอน เป็นผลของปฏิบัติ เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ และเป็นสภาวะธรรม มีการอธิบายบริบทสติเป็นธรรมที่มีในพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระโฬิสัตว์ไว้มากที่สุด เช่น สติเป็นองค์ธรรมที่มีของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 32 ข้อที่ 77 หน้าที่ 177 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

สติในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกเป็นสภาวะธรรม เป็นองค์ธรรมของภิกษุ เป็นผลของปฏิบัติ และเป็นข้ออ้างเรื่องอาบัติ มีการอธิบายบริบทสติเป็นสภาวะธรรม ไว้มากที่สุด เช่น สติเป็นสภาวะธรรมที่เป็นกุศล (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 34 ข้อที่ 1 หน้าที่ 27 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

สติที่ปรากฏในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย มิติดปัญหา เช่น อธิบายอาการของสติ 17 ประการ (พระปิฎกจุฬายีเถระ, 2556) วิมุติมรรค เช่น อธิบายความหมายของสติ (พระอุปัชฌายเถระ, 2557) วิสุทธิมรรค เช่น อธิบายหลักการปฏิบัติของสติ (พระพุทธโฆสาจารย์, 2553) มงคลที่ปณี เช่น อธิบาย สติเป็นส่วนแห่งคำสอนปรากฏในมงคลที่ 21 (พระสิริมงคลอาจารย์, 2553) และพุทธธรรม เช่น อธิบายความหมายของสติ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2538) ทุกคัมภีร์ล้วนอธิบายถึงความหมาย โดยภาพรวมมี 3 บริบท คือ เป็นสภาวะธรรม เป็นหลักในการปฏิบัติ เป็นส่วนแห่งคำสอน ซึ่งมีการอธิบายบริบทสติเป็นหลักในการปฏิบัติ ไว้มากที่สุด ดังนั้น สติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษา โดยสติเป็นการควบคุมจิตใจ และเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตใจ

นอกจากนี้สติยังมีคุณค่าทางจริยธรรม 3 ด้านคือ

(1) คุณค่าด้านร่างกายและจิตใจ ประกอบด้วย กาย วาจา ใจ มีความประพฤติดีเป็นพื้นฐาน มีความระมัดระวัง ป้องกันความชั่วที่จะเกิดขึ้นแก่ตนเอง สามารถควบคุมอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบไม่ว่าจะเกิดขึ้นกับทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจได้ก็สามารถควบคุมไว้ได้ ระลึกถึงสิ่งต่างๆ ที่ได้กระทำลงไปแม้ล่วงเลยมานานแล้ว และเป็นผู้ที่มีความคิดพิจารณาได้ว่า สิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ

(2) คุณค่าด้านการพัฒนาชีวิต ประกอบด้วย จิตใจได้รับความสงบสุขจากการปฏิบัติ มีแนวทางในการไปสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา และทำหน้าที่ของความเป็นพุทธบริษัทได้สมบูรณ์พร้อม

(3) คุณค่าด้านการยกระดับจิต ประกอบด้วย จิตจากความเป็นปุถุชนคนธรรมดาได้ทำกิเลสให้เบาบางไปสู่องค์ฌาน หากมีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องย่อมยกระดับถึงขั้นสูงสุดเป็นโลกุตระพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด และเป็นคุณสมบัติประจำตัวสำหรับการเป็นพระพุทธเจ้า รวมถึงพระอรหันต์

2. วัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า การประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อให้เกิดคุณค่า 3 ด้าน โดยมีกรณีศึกษาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา และนำมาปรับประยุกต์ใช้ ดังนี้

(1) ด้านร่างกายและจิตใจ กรณีศึกษา ประวัติพระกัสาโคตมีเถรี (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 33 ข้อที่ 79 หน้าที่ 466 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ก่อนจะนางกัสาโคตมีจะได้บวชและบรรลุนิพพานนั้น นางได้แต่งงานกับลูกเศรษฐีและมีบุตรชายหนึ่งคน ครั้นพอบุตรของนางอยู่ในวัยพอเดินได้ก็ถึงแก่ความตายลง นางห้ามมิให้นำศพบุตรของนางไปเผาหรือทิ้งไว้ในป่าช้า เพราะนางไม่เคยเห็นคนตายมาก่อน จึงอุ้มร่างบุตรของนางที่ตายแล้วเดินไปถามบ้านเรือนต่างๆ ว่ามียาที่จะรักษาบุตรของนางได้บ้างหรือไม่ คนทั้งหลายพากันคิดว่า นางคงจะบ้าไปแล้ว จึงเที่ยวหาหมอรักษาคนตายให้ฟื้น ระหว่างทางนั้นนางได้พบกับอุบาสกที่มีปัญญาแนะนำให้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อถามถึงยารักษา นางรู้สึกดีใจมาก เริ่มที่จะมีความหวัง จึงอุ้มศพบุตรของนางไปยังพระวิหารเชตวัน พระพุทธเจ้าจึงทรงบอกกับนางให้ไปหาเมล็ดผักกาดเพื่อใช้เป็นเครื่องปรุงยา แต่มีข้อแม้ต้องเป็นเมล็ดพันธุ์ผักกาดจากบ้านที่ไม่เคยมีคนตายมาก่อน ในใจของนางคิดว่าคงเป็นเรื่องที่ไม่ยาก นางก็เริ่มแสวงหาไปแต่ละ

บ้าน ซึ่งในทุกๆ บ้านนั้นก็บอกเป็นเสียงเดียวกันว่า ล้วนแต่มีคนตายมาแล้วทั้งสิ้น ทำให้นางเกิดความเข้าใจขึ้นมาว่า คนที่ตายไม่ใช่จะตายเฉพาะบุตรของนางเท่านั้น ทุกคนเกิดมาก็ต้องตายเหมือนกันหมด นางจึงวางศพบุตรไว้ในป่า แล้วกลับไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อบอกว่า ไม่สามารถหาเครื่องปรุงยามาได้ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสอนนางว่า อันความตายนั้นเป็นของธรรมดาที่มีคู่กับสัตว์ทั้งหลาย และนางก็ได้กราบทูลขอบรรพชาเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

เรื่องประวัติพระกิสาคโคตมิเถรี เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุบายในการทำให้สติของนางกิสาคโคตมิให้เกิดขึ้นเป็นการนึกถึง และเป็นการควบคุมจิตใจ ซึ่งในขณะที่ประสบกับภาวะจิตใจที่ย่ำแย่ สติยังไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้ แต่เมื่อได้รับแนวทางที่ถูกต้อง สติก็เกิดขึ้นช่วยประคับประคองจิตใจของนางกิสาคโคตมิ ทำให้ร่างกายและจิตใจมีความสมบูรณ์ขึ้นมา

ตัวอย่างการประยุกต์ใช้สติในสังคมไทย เช่น บุคคลผู้เป็นพ่อที่ยังมีชีวิตอยู่เมื่อสูญเสียลูกสาวอันเป็นที่รัก ทำให้ขาดสติ จึงมีความคิดสั้นชั่วขณะ เป็นผลทำให้เกิดฆ่าตัวตายในที่สุด หากเราจะนำเรื่องของสติมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทย เพื่อบรรเทาปัญหาต่างๆ โดยการทำให้สติเกิดขึ้น ก็จะต้องสร้างความเข้าใจ ความจริงของชีวิต ให้กับคนในสังคม ว่าความตายนั้นเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงไปได้ ในสถานการณ์ปัจจุบันมีการเผยแพร่ตัวเลขผู้เสียชีวิตจาก COVID-19 อยู่ทุกวัน เราสามารถมีหลักคิด มีหลักในการพิจารณาว่าท้ายที่สุดก็ไม่มีใครที่จะหนีความตายไปพ้น เมื่อเรามองและเข้าใจตามความเป็นจริงในตัวเลขของผู้เสียชีวิต สภาพจิตใจของเราก็จะไม่หดหู่ เพราะสอดคล้องกับคัมภีร์มิลินทปัญหา ที่อธิบายอาการ 17 อย่าง สติเกิดเพราะมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นคล้ายคลึงกับเรื่องของตน อีกทั้งยังต้องแสวงหาภิกษุผู้มีศีลที่ดีในการแนะนำ พิจารณาถึงความสมเหตุสมผลการทำร้ายตนเองไม่สามารถหนีความทุกข์ไปได้ ทำให้เป็นกลางๆ ชีวิตต้องอยู่ให้ได้ เพราะหลังจากสิ้นสุดความเป็นบุคคลนี้จะเกิดภพภูมิใดก็ไม่อาจคาดได้ได้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำสติให้เกิดขึ้นก็จะมีกำลังใจในการใช้ชีวิตอยู่ต่อเพื่อทำความดี

(2) ด้านการพัฒนาชีวิต กรณีศึกษา พระมหากัสสปะเถระ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 16 ข้อที่ 154 หน้าที่ 259 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ภิกษุสาวกที่ได้รับการบวชแบบโอวาท ปุจฉาวิสัชนา เป็นการบวชโดยพระพุทธเจ้าประทานพระโอวาท 3 ข้อ ดังนี้ (1) เราจักเข้าไปตั้งความละอายและยำเกรงไว้ในภิกษุทั้งที่เป็น ผู้เฒ่า ผู้ปานกลาง และผู้ใหม่อย่างแรงกล้า (2) ธรรมใดก็ตาม ที่ประกอบไปด้วยกุศล เราจักเจริญหวั่นพรั่น และพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมนั้น (3) เราจักไม่ละสติที่เป็นไปในกาย คือ พิจารณาร่างกายเป็นอารมณ์ (กายคตาสติ) จากนั้นไม่นานพระมหากัสสปะก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ มีบทบาทสำคัญในการทำสังคายนาพระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นบุคคลที่เป็นแบบอย่างไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของข้อวัตรปฏิบัติ หรือคุณธรรม

เรื่องพระมหากัสสปะเถระ จากเดิมที่ท่านเป็นพราหมณ์ แต่ด้วยความที่ท่านไม่ปรารถนาจะอยู่ครองเรือนจึงได้ออกบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า และได้ปฏิบัติตามคำสั่งสอน โดยถือกายคตาสติเป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิต ทำให้ท่านได้ประสบความสำเร็จขั้นสูงสุด เพราะชีวิตของท่านได้รับการพัฒนาอย่างสมบูรณ์พร้อม จนเป็นพระอรหันต์ และเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ตัวอย่างการประยุกต์ใช้สติในสังคมไทย เช่น บุคคลมีคุณภาพชีวิตกำลังย่ำแย่ สภาพจิตใจก็ไม่พร้อม อีกทั้งยังอาศัยอบายมุข ในการคลายเครียด ถือว่าเป็นวิธีการที่ผิดที่ไม่สามารถที่จะแก้ปัญหาได้

ตรงจุด หากเราจะนำเรื่องของสติมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทย โดยเน้นในเรื่องของกายคตาสติ โดยการให้คำแนะนำสำหรับผู้ป่วยโรคร้าย และสร้างกำลังใจ ตามแนวทางแห่งคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้วยการอุปมาถึงโรคบางชนิด ว่าเพราะอาศัยสระ ดอกไม้จึงเกิดขึ้น เพราะอาศัยสวน ผลไม้จึงเกิดขึ้น ในทำนองเดียวกันนี้ ตัวอาศัยกาย ความสกปรกต่างๆ และโรคต่างๆ จึงเกิดขึ้น ให้นึกถึงลักษณะความเนรคุณแห่งกายนี้ เพราะทุกๆ วันเราจะต้องสรรหาอาหารที่มีรสอร่อย เครื่องดื่ม เสื้อผ้า เพื่อให้ร่างกายนี้ แต่กายนี้กลับเนรคุณดำเนินไปสู่ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เมื่อเข้าใจความเป็นจริงของกายนี้ สติก็จะเกิดขึ้นไถ่ถอนความยึดมั่นในส่วนแห่งกาย รู้จักควบคุมจิตใจของตน และไม่คิดสั้น เพราะเข้าใจถึงความเป็นจริงของชีวิต เมื่อรู้ว่าชีวิตของตนประสบกับโรคร้ายก็จะแสวงหาแนวทางที่เป็นประโยชน์กับตนโดยการเข้าวัดปฏิบัติธรรมทำให้ชีวิตได้รับการพัฒนาขึ้นกว่าเดิม

(3) ด้านการยกระดับจิต กรณีศึกษา พระมหาโกฏิฐิตเถระ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 23 ข้อที่ 13 หน้าที่ 259 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ และยึดมั่นในลัทธิศาสนาพราหมณ์อย่างมั่นคง เรียนจบไตรเพท แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้มาเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้บิดาของโกฏิฐิตะลดทูลิमानะ และแสดงตนยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา ทำให้โกฏิฐิตะเห็นบิดาของตนยอมรับนับถือพระรัตนตรัยจึงเกิดศรัทธาเลื่อมใสเมื่อได้ฟังธรรมก็มีจิตน้อมไปที่จะออกบวชตามพระพุทธเจ้า เมื่อออกบวชก็ได้เจริญกรรมฐานจนถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ญาณ 4 วิชชา 3 วิโมกข์ 3 (พระครูกลียาณสิทธิวิวัฒน์ (สมาน กลฺยาณธมฺโม), 2557)

เรื่องพระมหาโกฏิฐิตเถระ เป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมของท่านทำให้เสร็จอุปพเพนิวาสานุสติ หนึ่งในวิชา 3 ย่อมทำให้ท่านข้ามพ้นจากมิจฉาทิฐิไปสู่สัมมาทิฐิได้รับการยกระดับจิตจากคนธรรมดาสู่พระอรหันต์

ตัวอย่างการประยุกต์ใช้สติในสังคมไทย เช่น คนที่กำลังเต็มไปด้วยอกุศลจิต ซึ่งก็แสดงว่ากำลังขาดสติ เพราะสติจะเกิดขึ้นได้เมื่อจิตเป็นกุศลเท่านั้น การจะทำให้คนเรายกระดับจิตได้ก็ต้องอาศัยการสร้างความเข้าใจเป็นพื้นฐานก่อนว่า สัตว์โลกนั้นล้วนเป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งสิ้น การสร้างความเข้าใจยังไม่เพียงพอต้องอาศัยการเทียบเคียงเหตุการณ์ว่าหากบุคคลนั้นเป็นคนที่เรารัก เราจะทำอย่างไร เป็นการปรับความคิด เมื่อปรับความคิด เพราะทุกคนไม่มีใครอยากเป็นโรค ความรังเกียจก็จะลดลงและอาศัยการเจริญพรหมวิหาร ด้วยการทำหน้าที่ของความเป็นมนุษย์ที่สามารถจะช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกันได้ และปิดช่องทางในการเสพข่าวที่ทำให้เกิดความสับสน ความหวาดระแวง ความแตกแยก ตั้มนั่นในการทำหน้าที่ของเราด้วยความไม่ประมาท สติก็จะเกิดขึ้นมาตามลำดับจิตของเราก็จะถูกยกระดับในที่สุด

อภิปรายผลการวิจัย

เสนอเป็นความเรียงและให้เชื่อมโยงกับผลการวิจัยตามลำดับอย่างชัดเจน

1. ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า สติในทางพระพุทธศาสนา เป็นการนึกถึง เป็นการควบคุมจิตใจโดยการไม่เผลอ เป็นการตั้ง ตริ้ง จับ กำกับเรื่องราวต่างๆ และเป็นการควบคุมจิตใจโดยมีความระมัดระวัง และตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้สติยังเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรม เพื่อการเป็นคนดี และเพื่อการปฏิบัติธรรม และมีคุณค่าทางจริยธรรม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสติ เป็นคำที่คุ้นเคยกับภาษาของคนในยุคปัจจุบัน บ้างก็ให้ความหมายมุ่งตรงถึงเรื่องการทำงาน เรื่องการใช้ชีวิต เช่น

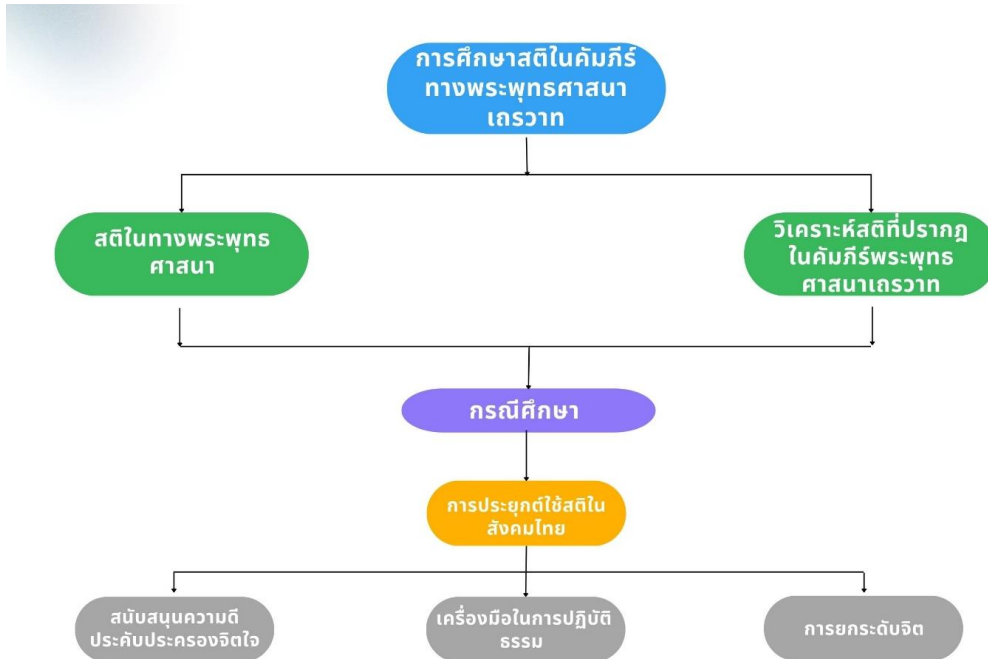
ทำงานต้องมีสติ ใช้ชีวิตอย่างมีสติ สื่อความหมายไปสอดรับกับคำว่า รอบคอบ ระมัดระวัง การควบคุมตนเอง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัย เรื่องกลยุทธ์การพัฒนาสมรรถนะครูเชิงพุทธบูรณาการของข้าราชการครู สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาขอนแก่น เขต 3 พบว่า สติเป็นหลักการฝึกจิตของมนุษย์ให้มีคุณภาพ และสมรรถภาพเพื่อให้จิตเข้มแข็ง แน่วแน่ และสงบผ่องใสบริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนให้เศร้าหมอง สามารถควบคุมตนเองได้ดี คือการฝึกเรียนรู้ที่จะควบคุมใจไม่ให้ตกอยู่ในอำนาจแห่ง โลภะ โทสะ โมหะ เพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันอยู่เสมอ (หิวน จำปานิน, 2561) และสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่องการจัดการความรู้เชิงพุทธบูรณาการ สติเป็นตัวควบคุมเพื่อให้ใช้ปัญญาได้อย่างฉลาดในการประกอบอาชีพและดำรงชีพอยู่ในสังคมได้อย่างยั่งยืน เพราะความรู้ความสามารถในการเข้าใจในตัวบุคคลถึงกระบวนการภายในกายและจิตที่สร้างสรรค์ให้ปัญญาเกิดความสมดุล (เอี่ยมอร ชลวร, 2554)

2. ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า การประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน โดยสติเป็นการควบคุมจิตใจ และเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตใจ ซึ่งทำให้เกิดคุณค่าด้านร่างกายและจิตใจ เช่นกรณีศึกษาเรื่อง ประวัติพระภิกษุโคตมิเถรี ด้านการพัฒนาชีวิต เช่นกรณีศึกษาเรื่องพระมหากัสสปเถระ และด้านการยกระดับจิต เช่นกรณีศึกษาเรื่องพระมหาโกฏิฐิตเถระ จากนั้นสามารถนำหลักของสติที่ปรากฏในกรณีศึกษามาประยุกต์ใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสติ ถือเป็นคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่เกื้อกูลในการประกอบการทำงานต่างๆ ให้เป็นไปในทางที่ดี การมีสติถือว่าผู้นั้นเป็นผู้ที่มีชีวิตอยู่อย่างแท้จริงเพราะเหตุว่า ปราศจากความประมาท ปราศจากความมัวเมา ปราศจากความหลงลืม มีความยับยั้งชั่งใจ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่องรูปแบบการเรียนรู้เชิงพุทธบูรณาการสำหรับนักเรียนประถมศึกษา พบว่า สติสัมพันธ์เป็นส่วนประกอบของสมาธิ โดยเริ่มต้นจากผู้เรียนได้เรียนรู้และปฏิบัติจนมีความประพฤติดี จากนั้นเรียนรู้และปฏิบัติสมถะภาวนาจนมีสมาธิ หากผู้เรียนยังสามารถประคองใจเป็นสมาธิที่แน่วแน่ต่อไปอีก สามารถใช้ปัญญาในการเจริญภาวนาให้ก้าวหน้าสามารถกำจัดกิเลสอย่างหยาบ ไปจนถึงอย่างละเอียดและดับกิเลสในที่สุด (เตือนใจ สุกใส, 2559) และสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่องการศึกษาแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมโรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ในจังหวัดระยอง พบว่า สติเป็นหลักธรรมทางศาสนาที่จะสร้างภูมิคุ้มกัน ชีวิต ให้มีสำนึกผิดชอบชั่วดี มีการพิจารณาอย่างคิด มีจิตใจใฝ่ดีและมีพลังใจที่เข้มแข็ง เป็นตัวขับเคลื่อนในการแก้ปัญหาพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ของเยาวชน จึงทำให้โครงการ พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ถือกำเนิดขึ้นและเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปีงบประมาณ 2546 โดย ข้อตกลงความร่วมมือ (MOU) ระหว่าง กระทรวงวัฒนธรรมกับกระทรวงศึกษาธิการ ในการสนับสนุน ให้พระภิกษุสงฆ์เข้าไปสอนในโรงเรียนทั้งระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอาชีวศึกษา (พระปลัดปรีชา นนทโก (จุลเจือ), 2560)

องค์ความรู้ใหม่

การศึกษาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า สติเป็นหลักธรรมสำคัญที่สุดในการดำรงชีวิต และเห็นถึงความสอดคล้องกันในการอธิบายระหว่างสติที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา โดยภาพรวมสติเป็นการนึกถึง เป็นการตั้ง ตริัง จับ กำกับเรื่องราว

ต่างๆ เป็นการควบคุมจิตใจ โดยมีความระมัดระวัง เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก เพราะเป็นธรรมที่คอยสนับสนุนในการสร้างความคิดต่างๆ เนื่องด้วยความดีนั้นจะเกิดได้ต้องอาศัยการมีสติ อีกทั้งยังคอยระคับประครองจิตใจ เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำสอน ที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้ว่าเป็นส่วนที่สำคัญยิ่ง ทำให้ร่างกายและจิตใจของผู้มีสติมีความเข้มแข็งสามารถผ่านอุปสรรคต่างๆ รู้จักควบคุมตนเอง และมีหลักในการพิจารณา และเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมที่ทำให้เกิดผลอย่างเห็นได้ชัด สามารถทำให้เกิดคุณค่าด้านการพัฒนาชีวิต เพราะนำไปสู่ในเรื่องของการปฏิบัติธรรม ชีวิตหนึ่งที่เกิดขึ้นเมื่อมีโอกาสได้ศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วน้อมนำไปปฏิบัติฝึกหัดจิตใจทำให้ชีวิตได้รับการพัฒนาในขั้นที่สูงขึ้น รวมถึงสามารถทำให้เกิดคุณค่าด้านการยกระดับจิต เพราะเมื่อมีการปฏิบัติย่อมเกิดผล ซึ่งเป็นความรู้แจ้งอันเกิดขึ้นแก่จิตใจ จากจิตที่เป็นโลกียะก็สามารถยกขึ้นสู่จิตที่เป็นโลกุตระได้ ทำให้เห็นถึงคุณของพระพุทธเจ้าที่ได้เมตตา อนุเคราะห์ต่อสัตว์โลกให้ได้รับรู้ เข้าใจ และนำไปสู่การปฏิบัติ นอกจากนี้เมื่อศึกษา ภาวนาศึกษา ยังสามารถนำหลักการของสติมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อีกด้วย

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

บทสรุป

สติเป็นการระลึก นึกถึง ในการควบคุมจิตใจโดยไม่เผลอ โดยตั้ง ตริ้ง จับ กำกับเรื่องราวต่างๆ ในการปฏิบัติธรรมอีกด้วย สติเป็นคำกลางๆ ที่จะต้องอยู่ร่วมกับหมวดธรรมอื่น สติในแต่ละหมวดธรรมเป็นบริบทไปเพื่อการเป็นคนดี และเพื่อการปฏิบัติธรรม และมีคุณค่าทางจริยธรรม ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา สติเป็นการตัดสินใจในเรื่องการต้องอาบัติของภิกษุ ภิกษุณี เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ เป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เป็นองค์ธรรมของภิกษุ เป็นธรรมที่มีในพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระโพธิสัตว์ เป็นผลของการศึกษาและปฏิบัติ เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำสอน เป็นสภาวะธรรม และเป็นข้ออ้างเรื่องอาบัติ

การประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน จากกรณีศึกษาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา อธิบายการประยุกต์ใช้ตามคุณค่าของทางจริยธรรมมี 3 ด้าน ได้แก่ ด้านร่างกายและจิตใจ ด้านการพัฒนาชีวิต และด้านการยกระดับจิตใจ จึงพิจารณาได้ว่า สติเป็นเครื่องควบคุมจิตใจ และเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตใจ จึงถือได้ว่า สติยังเป็นหลักธรรมสำคัญที่สุดในนำมาปรับประยุกต์ใช้กับการดำรงชีวิตของมนุษย์

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ผลการวิจัยที่เกิดขึ้นสถาบันการศึกษาสามารถนำไปใช้ประโยชน์เพื่อให้ผู้ที่สนใจได้รับผลอย่างแท้จริง ดังนี้

1. จัดเผยแพร่องค์ความรู้เรื่องของสติให้กับคนในชุมชน
2. ประมวลผลองค์ความรู้ที่ได้ และแปลเป็นภาษาอื่นเพื่อให้ผู้ที่สนใจได้ศึกษาเรื่องของสติให้มากขึ้น
3. จัดทำคู่มือการพัฒนาสติในระดับต่าง ๆ
4. กำหนดนโยบายให้ความสำคัญการพัฒนาสติในทุกระดับชั้น
5. มีแผนการพัฒนาสติอย่างเป็นระบบ

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ผลการวิจัยที่เกิดขึ้นสถาบันการศึกษาสามารถนำไปใช้ประโยชน์เพื่อให้ผู้ที่สนใจได้รับผลอย่างแท้จริง ดังนี้

1. ศึกษาเปรียบเทียบสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน
2. ศึกษาเปรียบเทียบการพัฒนาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่

เอกสารอ้างอิง

- เตือนใจ สุกใส. (2559). “รูปแบบการเรียนรู้เชิงพุทธบูรณาการสำหรับนักเรียนประถมศึกษา”. *คุณวินิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยาออนไลน์. (2560, 5 พฤษภาคม) สืบค้นจาก <https://www.thairath.co.th/newspaper/columns/931002>
- พระครูกลียาณสิทธิวัฒน์ (สมาน กลยาณธมโม). (2557). *เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา*. (พิมพ์ครั้งที่ 21). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2538). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระปลัดปรีชา นนทโก (จุลเจือ). (2560). “การศึกษาแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมโรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ในจังหวัดระยอง”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระปัญญกัญหาภัยเถระ. (2556). *มลินทปัญหา เล่ม 1 ฉบับ มุลินธิปราณี สำเร็จราชย์*. (พิมพ์ครั้งที่ 5).
ประจวบคีรีขันธ์: มุลินธิปราณี สำเร็จราชย์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2549). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 11).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- พระพุทฺธโฆสจารย์. (2553). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)*.
(พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรส จำกัด.
- พระสิริมังคลาจารย์. (2553). *คัมภีร์มงคลทีปนีแปล ฉบับ พระครูศรีปัญญาโมณี (อ่อน)*. (พิมพ์ครั้งที่ 9).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง.
- พระอุปติสเถระ. (2557). *วิมุตติมรรค ฉบับ พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ*. (พิมพ์
ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- หวิน จำปานิน. (2561). “กลยุทธ์การพัฒนาสมรรถนะครูเชิงพุทธบูรณาการของข้าราชการครู สังกัด
สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาขอนแก่น เขต 3”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎี
บัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เอี่ยมอร ชลวร. (2554). “การจัดการความรู้เชิงพุทธบูรณาการ”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎี
บัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

